2·4

अथानुमानगादाधर्याम्

बाधप्रकरणम्

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञा(ने)न बाधाभावादिति वक्ष्यते। अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च। किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति। विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः। सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति। पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षणसमन्वयः। विवक्षितेति। हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

(गा०) मूले—अधिकबलत्वाज्ञान इति। अधिकबलत्वस्याज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्याऽधिकबलत्वाभावे (न) इत्यर्थः। अधिकबलत्वं च तत्प्रतिरुद्धत्वौपयिकनिश्चितप्रामाण्यकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम्। 'बाधाभावात्' प्रतिबन्धकत्वाभावादिति यावत्। तथा च निरुक्तबाधविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति भावः। साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति। साध्याभाववत्पक्षकत्वं

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः । साध्याभाववत्त्वप्रमेति । एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः । प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं 'पर्वतो ह्रदश्च न वह्निमान्' इत्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्याभाववत्त्वानवगाहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तदंशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह --प्रमितेति । 'प्रमितत्वम्' स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् । 'स्वम्' पक्षः । प्रमात्वं पूर्ववत् । सिद्धान्तिमते विषयिताया न सप्रकारकत्वम्, अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनं विरुद्धम् । न च विशेष्यतारूपविषयतायां प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति वाच्यम्; कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणमित्याद्यव्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थताविरहात् षष्ठीतत्पुरुषव्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देनोक्तार्थाप्रतिपादनात् ।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वादतः सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयतानात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेषरूपत्वादित्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदेशमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दीधितौ—अतिरिक्तेति । 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्यम्' इत्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविषयतायाः पक्षेऽसत्त्वाद् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति—पक्ष इति । ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति । ईदृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय इत्यर्थः । एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न षष्ठीतत्पुरुषः किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् । साध्याभावप्रमैवेत्येवकारस्य पक्षादेर्दोषघटकत्वव्य-

वच्छेदपरता न सम्भवति पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वौपयोगित्वादतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्व्यवच्छेदकहेतुमाह—हेत्वादीति ॥ एवं च साध्याभावप्रमापदं साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम्।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च। न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात्। न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति। व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत। न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम्। अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव। न चोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात्। वह्निरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्वह्निरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति कश्चित्। तन्न। पक्षे साध्याभावप्रमास्वार्थानुमाने यदि न

दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्याया आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम् । न चानुमितेः पूर्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न, अतः काञ्चनमयवह्न्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति चेन्न ।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं द्रढयति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादिः ॥

(गा०) मूले—साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया ज्ञायमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितबाधे पक्षांशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्टं न तु साध्याभाववत्त्वमित्युक्तज्ञानदशायां हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो नावश्यकतेति कथमयमाक्षेप इत्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ—साध्याभावेति । साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः । ननु प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेऽपि न व्य-

भिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभाववत्त्वबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह—साध्याभावस्येति । पक्षनिष्ठस्येत्यादि ।

मूले 'असिद्धिः' पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः । तथा च बाधबुद्धिदशायामनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य वाऽवश्यं सत्त्वात्तत एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य हेत्वाभासत्वेनेति भावः । 'संशययोग्यता' साधकमानाभावः । 'तदभावेन' तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहापक्षताविरहयोरभेदाद्धेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति परास्तम् । आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतथाऽनुमितिप्रयोजकस्यासत्त्वम्, सिद्ध्यभावपक्षतामते एतद्दोषस्याकिञ्चित्करतया पूर्वं दोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेण साध्यसत्त्वे निर्वाह्यव्याप्तेरित्यर्थः । न चैवमिति । 'दृष्टान्ते' पक्षभिन्ने । 'सन्दिग्धानैकान्तिकवत्' व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेऽपि प्रतिबन्धकादिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेऽपि नानुमानमात्रोच्छेद इति शङ्का निराकृता । 'पक्षे' पक्षान्तर्भावेण । 'सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेदः' सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेरनुपपत्तिः । कथंचिदनुमितिसम्भवेऽपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्रामाण्यसंशयात् तत्कार्यानुपपत्तिः ।

एतच्छङ्कायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारः सङ्गच्छते पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतयाऽपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेनानुमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमित्यविरोधितयाऽकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशायामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासताया आवश्यकत्वादतस्तद्व्याचष्टे दीधितौ—पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षेसाध्यसन्देहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेऽपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्युद्धाराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावयति—पक्षतत्समयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यद्दोषत्वं तदपि पूर्वंव्याप्तेरनिश्चय एवेति भावः। अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानम्—दोषायेति। एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविरोधिता पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्यभिचारसंशयेऽपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिर्निष्प्रत्यूहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिविरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव नानुमितिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः। अनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तिकथनञ्च शङ्कितायाः अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशेषदर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतयाऽनुमित्युपयोगि न तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि तादृशसंशये विनष्ट एव परामर्शादनुमितिर्भविष्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्याचक्षते—अनुमित्युत्पादेनेति। व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशयनिवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्त्तकत्वाभिधानासङ्गतिमाशङ्क्याह—फलतोऽपीति। तथा च फलद्वारापि संशयनिवर्तकत्वमस्तीति तत्प्रदर्शितम्। अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यत इति न न्यूनतेति भावः। 'अत एव' स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्यविषयत्वादेवेत्याशयः। फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वम्। परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतःसंशयविरोधित्वं युक्त्या द्रढयति—अन्यथेति। एवं चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः साध्यसंशयानिवर्तकत्वमित्यर्थः।

साध्याभाववद्धर्मिवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभावग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रायेण शङ्का मूले—पक्षे साध्याभावं प्रतीत्येति। 'ज्ञानद्वयरूपे' 'साध्याभाववान् पक्षः पक्षो हेतुमान्' इत्याकारके। 'हेतुमान् पक्षः साध्याभाववान्' इत्याकारकैकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वमपेक्षेत्याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः। साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीति। हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः। एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदेऽपि न क्षतिः।

दीधितौ—हेत्वाभासस्येति । 'अनुमित्याभासता' अनुमितेर्भ्रमत्वम् । मूले—तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासत्वंत्यभिमानेन । अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायाभिमानं निराकृत्यैतन्मतं दूषयिष्यति—विशिष्टस्याप्रसिद्धयेति । अनुमितावेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेः पूर्वमभानेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारघटकाभावस्य प्राग्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । भ्रमात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शिनामाहार्य एवेत्याशयः ।

'अत एव' तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव 'न पक्षासिद्धिः' पक्षताविरहोऽपि नेत्यर्थः ।

सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृशपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य प्रसञ्जकं पूरयति दीधितौ—पक्षासिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले—व्यधिकरणेति ।

(चि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्याद् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद् वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेर्व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वह्नेरपक्षत्वात् काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च। न च साध्याभाव इति। अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह—ज्ञानं च तस्येति। अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा तादृशबाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्दिसूचनाय—बाधस्यैवेति। काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धभ्रमत्वप्रयोजकबाधस्यैवेत्यर्थः। अनुमित्यनन्तरमेवेति। विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः। अनुमितावेव भान इति। पूर्वं यत्र तज्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि संभवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः। विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति। विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वह्न्यादेर्भानेऽपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमान्न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्योक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह—वह्नाविति। 'लिङ्गस्य' काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य वह्नावप्रसिद्धेर्व्यभिचाराच्चेत्यस्य वह्निवृत्तौ च काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः। यद्यपि वह्नौ काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशेऽनुमितेराभासत्व उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्यतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायास्तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदेतद्दूषणम्।

अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसंधाय दीधितिकार आह—लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वेऽप्यनुमित्याभासताया हेत्वाभासाधीनत्वनि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले—न चेति। अप्रमात्वं भवतोच्यत इति शेषः। न च साध्याभाव इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति।

अत्र कुत इत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ—अनुमितेः पूर्वमिति। अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभावज्ञानसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नायामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहान्न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः। एतेनानुत्पन्नायामप्यनुमितौ विशिष्टविषयकमानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः।

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्, अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः। अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थं उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी, उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि। अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात्। न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदाऽर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम्। स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम्। अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात्।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् न। पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रति-पक्षत्वम्।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञा-तमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबहिर्भूतश्च न बलम्।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमिताश्वनै-कान्तिकत्वमेव। पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं त-दप्यसिद्धम्। तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचा-रासिद्धेर्बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचार-सिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसा-धकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचा-रबुद्धिः, तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽ-न्याश्रय इति चेन्न। साध्यसिद्धयुन्मुखहेतुज्ञानस्य प्र-मितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचार-ज्ञानतया दूषकत्वात्। तथापि व्यभिचारे साध्याभा-वप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत्। सत्यम्। किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा। अत एव पक्षे साध्यभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम्। तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्। अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत्। न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्त्वात्, मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात्, हेतुत्वाभिमतावृत्तित्वेनासाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च। बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेन्न। अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात्।

इति बाधपूर्वपक्षचिन्तामणिः॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरोधित्वान्तरकल्पनाया निर्युक्तिकत्वादिति भावः। तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितयोपनीततद्धर्मविशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारोऽकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधग्रहदशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्यनुशयादनुमितावुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले—वस्तुतस्त्विति। अनुमितावुपनीतभाने बाधकमप्याह—अन्यथेति। यथार्थानुमित्युच्छेद इति। भ्रमभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः। ननूपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारिसत्त्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्यत आह—अपि चेति। इत्युद्भावनादिति। मध्यस्थस्येत्यादिः। अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यनुमित्यजननादसंगतेः। न च तत्र बाधो दोष इति। यत्र यत्सिद्धिरुद्देश्या तत्र तज्ज्ञानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनान्न वादिविजय इत्यर्थः।

तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपीति । प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यदवगाहित्वं तत्र तदवगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य न प्रकृत-हेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भव-तामपीत्यर्थः । 'इतरबाधसहायम्' इतरबाधग्रहसहितम् । विशेषानुमाप-कम्' अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम् । 'बाधकानाम्' इतरबाध-कानाम् । 'आभासत्वे' अप्रामाणिकत्वे । यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च वस्तु-तोऽबाधितत्व इति यावत् । तत्प्रयुक्तमिति । परिशिष्य मानविशेषबाध-प्रयुक्तमित्यर्थः । 'आभासत्वम्'अप्रमाजनकत्वम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति । स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः । 'बाधस्य' विशेषबाधस्य । अदोषत्वादिति । तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः । यद्यपि तादृशबाधवतोऽस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासताप्रयोज-कत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजक-ज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहेऽनुमित्याभासता-प्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम् । विशेषानुमितिविरोधितया व्यभिचा-राद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम् ।

'दूषकः' अनुमितिप्रतिबन्धकः । विरोधित्वाविशेषादिति । साध्याभाव-स्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः । साध्याभावसंबन्ध इति । हेतोरित्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थः । 'व्यभि-चारः' व्यभिचारग्रहविधया दूषणम्, भवत्विति शेषः । साध्याभावव्या-प्यसामानाधिकरण्यमिति । तस्येत्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानेऽपि पक्षे साध्या-भावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः । 'बाधः' बाधविधयैव दूषणम् । तस्य व्यभि-चारानात्मकत्वादिति भावः । वह्नित्वादिकमेवेति । वह्निरुष्ण इत्यादि बाध-स्थल इति शेषः । व्यभिचार एव व्यभिचारग्रह एव, अनुमितिविरो-धीति शेषः ।

तुल्यबलेनेति । उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथा च यत्रो-ष्णत्वादिसाधकवह्नित्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भावः । 'तच्च' व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं गमकतौपयिकरूपं च । द्वयोर्ज्ञातमिति । साध्याभावसाधकवह्नित्वादे-

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण बाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः। 'गमकताबहिर्भूतम्' गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वे गमकतौपयिकमपि सत्प्रतिपक्षविघटकं बलं विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यैव दोषत्वं, बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम्। न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम्; तादृशप्रतिबन्धके प्रकृतपरामर्शप्रमात्वग्रहस्योत्तेजकतयोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते—अथेति। 'अनन्यथासिद्धत्वम्' प्रमात्वनिश्चयः। 'ततः' साध्याभावव्याप्यबुद्धितः। साध्याभावानुमिताविति। बाधकविरहेणेति शेषः। अनैकान्तिकमेव व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिं विरुन्ध्यादिति शेषः। इदमापाततस्तादृशसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावारणात्, किन्त्वेकत्र प्रामाण्यग्रहस्थलेऽन्यत्राप्रामाण्यग्रहोत्पत्त्यैवानुमित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगादुभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणं बोध्यम्। इति यदुक्तमिति। इत्यनेन दृष्टान्तविधया यत्साध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः। हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति। पक्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रानुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः।

हेतुतः साध्यसिद्धिसंभावनायामिति। हेतोः साध्यसाधकप्रमाविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थः। व्यभिचारासिद्धेरिति। तादृशप्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः। व्यभिचारादेरसाधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमाह—अन्यथेति। बाधसिद्धिरेव व्यभिचारसिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति—नेति। सेव दोष इति। सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका न तु व्यभिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः। पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्याभाववत्त्व-

ग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति—सत्यमिति । साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धिकेतीत्यादिः । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति । प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्त्यनवकाशेन हेतुवृत्तित्वेऽपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः ॥

(चि०) उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव वह्निम् । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यम् । रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमाया अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता-

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः।

(दी०) तथाचेत्यादि। अधिकबलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वेनापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः। साध्याभावनिश्चयेति। साध्याभावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति। साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसंशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्संशयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीनः। एवं प्रमात्वनिश्चयं विनाऽप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुत्पन्नोऽपि निश्चयो न निश्चयकार्यकारी, अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः। ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति। प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थलेऽर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्चयकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं तदुपायविचारवैयर्थ्यम्। 'अर्थनिश्चयप्रसङ्गः' तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः। द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिदम्—उपजीव्यत्वेनेति। क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः। अधिकबलत्वेनेत्यत्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्तुं दीधितिकृत् व्याचष्टे—अधिकरणस्वरूपत्वेनेति। अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति—अपेक्षणीय इति। निश्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः। प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरूपसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे—व्यभिचार इति। 'व्यभिचारनिश्चयः' साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारिताप्रयोजकरूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः। तच्च रूपं निश्चयत्वमिव निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गतिः। व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गतेः। साध्याभावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति—साध्याभाव इति। व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम्। तदधीनत्वं च तन्निर्वाह्यनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम्। एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेनाभिहि-

तम्। पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविषयीभूतमित्यर्थकम्। उपजीव्यत्वादिति। स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यादिः। एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयोक्तम्।

ननु 'वह्निरनुष्णः' इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्युत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपन्नेत्याशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयति—यदि चेति। साध्याभाववत्त्वबुद्धेरनुमितिसाधारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति—न चेत्यादिना। 'अगृह्यमाणविशेषा' अगृहीताप्रामाण्या। रजते नेदं रजतमिति। अप्रामाण्यज्ञानं विनैवेत्यादिः। विशेषदर्शनेनेति। परामर्शरूपेणेत्यादिः। अनुमानादिति। तथा च विशेषादर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वादिति भावः। प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमदशायां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनुपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकताऽपि व्यभिचारज्ञानविधयैव न तु स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते—अथेति। तर्हीति। वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः।

(चि०) ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञानप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं फलसत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न। अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात्। साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम्। साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम्। न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभाव-

हेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात् ।

(दी०) अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः—पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभावः, पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं, साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं, विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं, यथासतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात्, अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं 'वह्निरनुष्णः' इत्यादौ वह्न्या-

दावुष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चयदशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहात् 'शङ्खः पीतः' इत्यादावपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः साध्याभावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते—नन्विति। साध्याभावानिश्चयं कुर्वदिति। अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यंकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाहयदित्यर्थः। साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते—नेति। तस्यैवेति। तस्यापीत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वादिति। तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानियमोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति—हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेनेति। हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थः। हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दोषतेत्यभिसन्धायाह—साधारण्येऽपीति। पक्षे साध्याभावप्रमा इति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स एव दोष इति नियमात्। साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह इति शङ्कते—न च साध्याभावप्रमेति। हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठविषयतायां साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संभवाद्योक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते—प्रमात्वेति। पक्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्थापयति—पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्रमात्वस्य दोषताया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीधितिकारो वस्तुतो बाधस्वरूपाण्याह—अत्रेदमित्यादिना। साध्याभाववानिति। अत्र साध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न 'कपिसंयोगवानयं वृक्षः' इत्यादावतिप्रसङ्गः। न चानवच्छिन्नत्वानवगाहिनोऽपि तदभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशायां तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतयाऽनव-

च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्; प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वभानोपगमात्, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्, तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्योपगन्तव्यतया गौरवात्, तदपेक्षयाऽनवच्छिन्नत्वावगाहितया तथात्वे लाघवात्। पूर्वोत्पन्नाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशादनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधीनाशेऽप्यप्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव। एकदेशकालरूपधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापक्षेऽप्यावश्यकम्; अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावाभावयोरेकावच्छेदेन एकदाऽनिश्चयात्। न चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे 'अयं संयोगवान् तदभाववांश्च' इति समुच्चयस्यायं संयोगवान्न वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः, तस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहित्वादिति वाच्यम्; समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्यविषयकतया विरोधभाननिवर्तकतयैव संशयविरोधित्वात्, भवतु वाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावादौ नातिप्रसङ्गः, तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः। तद्विषयत्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेत्यनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाधः। एवं पक्षतावच्छेदकधर्मेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपसाध्यावच्छेदकताभानं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम्। यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं बाध इति विशेषो बोध्यः। पक्षे साध्यस्य यादृशसम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताकोऽभावो विवक्षणीयः। यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र संयुक्तसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

त्तिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषय-स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयता-निरूपितसंयोगादिविषयतायाः साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया संयोगादौ साध्यसम्बन्धत्वविरहात् । धर्मितावच्छेदकव्यापकता-दिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध एव । उक्तरीतिरग्रेऽप्यनुसर्तव्या । साध्यवदन्यो वेति । तद्वत्ताबुद्धौ तद-त्यन्ताभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । एवं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । चाका-रः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष-घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय । 'पक्षः' पक्षतावच्छेदकविशि-ष्टः । पक्षावृत्तिसाध्यमिति । पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नमित्यर्थः । यद्यपि 'पक्षः साध्यवान्' इत्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या-धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथा सति पक्षे साध्यस्येव साध्येऽपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु-मितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य न ग्राह्याभावज्ञानविधया विरोधित्वम्, तथापि 'पक्षः साध्यवान्' 'पक्षे साध्यम्' इति ज्ञान-योः समशीलयोरेकं यत्प्रतिबध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिबध्य-त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु-मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुतस्तु तदीयतत्सं-सर्गावगाहिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमि-ति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयतयाऽऽधा-राधेयभावसंसर्गबुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता । अत एवा-ग्रे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मतेऽवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सि-द्धिविरोधात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या । वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वाद् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयेनाह— पक्षे साध्याभाव इति । आधेयतया पक्षेण पक्ष वृत्तित्वेन वा विशिष्टः सा-ध्याभाव इत्यर्थः । तादृशसाध्यवद्भेदोऽपि बोध्यः । पक्षनिष्ठसाध्याभावव-त्त्वादिकमिति । साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं चे-

त्यर्थः। अधिकरणतावृत्त्या पूर्वस्माद्भेदः। एतदपि प्राचीनमतेन। साध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः। पक्षावृत्तित्वादिकमित्यादिना वृत्तित्वपरिग्रहः। आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः। एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन। भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समकालिकयोरेकतरज्ञानं यत्र विरोध्यपरज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह—साध्यवदिति। साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः। आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः। वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानिवेशाद् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूचयितुमाह—विशिष्ट इति। आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादिपरिग्रहः। विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वादिकमपि बोध्यम्। मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमन्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत एवोक्तबाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह—तन्निश्चयत्वेति। विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः। धर्मिणि ग्राह्याभावविषयकत्वेनेत्यर्थः। तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। मात्र एवेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। ग्राह्याभावनिश्चयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे आचार्यसम्मतिमाह—अत एवेति। मणिकृता त्वेकपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यताया ज्ञातोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते।

प्रकृतपक्षेति। सत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम्। पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणाय द्वितीयम्। उदासीनवारणाय विशेष्यम्। यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिरूपबाधे विरोध्युक्त्युक्तसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चासिद्धम्, तथापि यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तियो विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिबध्यता त-

निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेषं पूर्वोपदर्शितदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे 'वह्निमान् ह्रदो वह्निमान्' इत्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशिष्टपक्षभ्रदत्वव्यापकत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्याद्यात्मकबाधासंग्रह इति वाच्यम्; 'वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्निमान्' इत्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणेऽविरोधित्वान्तस्यावश्यं निवेशनीयत्वात्तत्रत्याश्रयासिद्धिरूपबाधेऽव्याप्तेर्दुवारत्वादिति चेत्, न; आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्वे तूद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणात् । 'काञ्चनमयह्रदो वह्निमान्' इत्यादावाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदिका नोद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी प्रकारतेति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतान्तःपातिनी (साध्य) प्रकारता तस्या अपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वान्न तादृशबाधासङ्ग्रहः । प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च 'काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रदश्च काञ्चनमयः' इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादिप्रकारतात्वेनाश्रयासिद्धिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः ।

ननु तथापि 'पर्वतो वह्निव्याप्याभाववह्न्यभावोभयवान्' इत्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युन्नायकत्वादिति चेत्, न; विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विरोध्युन्नायकतानवच्छेदकत्वमनिवेश्य तादृ-

शप्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात्। प्रकृते च वह्निव्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात्। तथाहि—तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं न वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निमत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत् पर्वतविषयितावच्छिन्नत्वेऽपि वह्निव्याप्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वादिति। तथाचोद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयतातःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सर्वा स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्यानवगाहिनस्तस्य साध्याभावव्याप्त्यनवगाहित्वेन साध्याभावानुमापकतया च तद्विषयेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कायामिष्टापत्त्या परिहरति—पक्षादेरिति। मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयति—साध्याभाववदिति। पक्षादाविति। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः। अनवगाहित्व इति। तत्र तमनवगाह्यापि भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भावः। ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासतानिष्प्रत्यूहैव इत्यत आह—अनवगाहित्वे त्विति। तद्विषयत्वेनैवेति। पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभावाद्यवगाहित्वेनैवेत्यर्थः। एवंकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

व्यवच्छेदः; तन्निवेशे गौरवात्, तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्ग्रहाच्चेति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रति-बन्धकताशङ्किकधर्मिणः सत्त्वेऽपि ध्येयत्वविशिष्टधर्मिनाशादेरिव ता-दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषलवलेशोऽपि इति बोध्यम् ।

ननु विरोध्यविषयस्यापि धर्मिणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-स्य शाब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्व-मव्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता शाब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह— प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु साध्याभावज्ञानसत्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यग्रहेऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रह एव इत्यत आह— सर्वत्रेति । 'भ्रमत्वाग्रहः' संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः प्रयोजक इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुतोपादानं दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादा-नव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—संशयसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशङ्कां निरा-कर्तुं प्रतिबन्दिमाह—अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोगं कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे चेति पूरणीयम्, तथा च यथा-ऽऽकाङ्क्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेऽपि न शाब्दबोधोत्पत्त्यादिरित्य-गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकाङ्क्षादिज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्या-भावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेऽपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्य-ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-मिति भावः । ननु शङ्खादौ श्वैत्यभावादिभ्रमेऽप्रमात्वज्ञानं विनापि श्वै-त्याद्यनुमितेरुदयात् साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत आह—शङ्खादाविति । विना तदप्रामाण्यग्रहमिति । फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेनाज्ञायमानाप्य-प्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधीः शाब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतं विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-भावज्ञानपरिभावकताया भवदभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

दौ तत्प्रतिबन्धकताध्रौव्येऽनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने अप्रमात्वज्ञानकल्पनयाऽनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भेऽनुमित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतयाऽनुमितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरस्य कल्पनीयतया च गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेश्च, पक्षतावच्छेदकादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्थानुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशायां तच्छाब्दबुद्ध्यादेरिव तदवच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोऽप्यनिष्टत्वादित्याह—न हीति ॥

(दी०) अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न।

संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति।

एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम्।

विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्ये। तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः। तथा च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो अप्रमात्वग्रहविरहः। बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति। उक्तज्ञानयोश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तेरिति। न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषदर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्चेति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यताज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः । एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानुमितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशकारणविरहेणैवाबाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते—अथेति । लाघवेनेति । तदभावग्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकलाघवेन तद्व्यक्तितदभावव्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वाकल्पनलाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानुमित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तम्—संशयसाधारणमिति । एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थलेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः । न च प्रत्यक्षस्थलेऽलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयैवोपपत्तेः संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थल इति पृ-

थक् प्रतिबन्धकताया भवतोऽप्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधादिहेतुतामते शाब्दादिसामान्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां योग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभावस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च। न च शाब्दबोधादौ बाधादिधियोऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतदभावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्; यत्र विषये संशयद्वितीयक्षणे कथंचिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणान्तरसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यूहता इत्याशयात्। नन्वेवं बाधप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासता न स्यादित्यत आह—आस्तां चेति। 'तस्यैव' कारणीभूतस्य संसृष्टत्वज्ञानस्यैव। 'असिद्धिरिव' स्वरूपासिद्धिरिव। 'परामर्शस्य' अनुमितिजनकस्य। विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुषङ्गेणान्वयः।

नन्वेवमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयेत कोट्यप्रसिद्ध्या साध्यसंशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—विलीयतां चेति। तादृशानुमितेरेकदेशिनामेवानुमतत्वादिति भावः।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बाधज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधग्रहदशायां तादृशानुमित्यापत्तेरनवकाशादिति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिरिति चेत्, न; अभावसाध्यकस्थल एव साध्यप्रसिद्धिमनपेक्ष्यानुमित्युत्पत्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधग्रहस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि सम्भवात्, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्, तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाधज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात्। एवमत्र पृथिवीतरभेद इत्यादि शाब्दबोधे पृथिवीतरभेदपक्षकधर्मिसाध्यकानुमितौ च साक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले तादृशशाब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगाहिपरोक्षज्ञानकारणताया आवश्यकत्वादितरभेदादिरूपाप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरुपगमा-

सम्भवः।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञानरूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरव्याहतैव। न च शुद्धभेदत्वावच्छिन्नेऽनाहार्यपृथिव्याद्यवृत्तित्वज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवात्तदानीं पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्; अन्यथा तादृशबाधादिबुद्धेरनुमित्यादौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्। तथा च कथं तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरिति वाच्यम्; तादृशबाधादिग्रहदशायामनुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवीसंसर्गज्ञानत्वेनैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेदत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्वरूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात्। न चैतन्मते साध्यसंशयादनुमितेरुपगन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहेतुत्वमिति साध्याप्रसिद्धिदशायां पक्षताविरहेण नानुमितिसम्भव इति वाच्यम्; संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिषाधयिषाबलेनानुमित्युत्पत्तेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वस्योपेयत्वात्। साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव साध्यसिद्धिदशायामनुमितिवारणसम्भवात् तादृशानुमितौ संशयादिरूपपक्षताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्चेति चेत्, न; यत्र प्रतिबन्धकबाधादिबुद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितौ संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेऽपि 'पृथिव्यां जलभेदः ह्रदे धूमाभावः' इत्यादि ज्ञाने संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया अवर्जनीयतया तादृशाऽनुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलीयतां चेत्यादिग्रन्थसङ्गतेः। न च 'पृथिव्यां जलभेदः' इत्याद्यनुमितेः प्रामाणिकत्वे पृथिव्यां जलभेद इत्यादिशाब्दबुद्धौ संसृष्टत्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तादृशानुमितौ चागत्या बाधबुद्धेरपि साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वादिति कथं तादृशानुमितिविलय इति वाच्यम्; साध्यविशे-

ष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामभ्युपगम्य बाधादिबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकताकल्पनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितिविलयस्योपगन्तव्यत्वात्। न च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जलादिभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेऽप्येकव्यक्तिपक्षकेतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम्; तादृशानुमित्यनभ्युपगमेऽपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शाद्विशेषदर्शनरूपात्तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीकारणीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणे साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावप्यभाववत्त्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवात्।

इदं तु बोध्यम्। उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदनभ्युपगमः समुचितः किन्त्वत्र संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः। न च साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेऽपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषणकानुमित्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाद्व्यतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परामर्शकारणताधिक्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम्; तदभ्युपगमे तत्र साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात्। अत एव[1] भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्गसन्देहात् संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति।

एतेन संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे 'महानसीयेतरवह्न्यभाववान् पर्वतः' इत्येतादृशेतरबाधादिधीबलाच्छुद्धवह्नित्वादिना व्यापकताग्रहात् 'महानसीयवह्निमान् पर्वतः' इत्याकारिकाया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यादेः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासंभवात्। न

१. एवं इति पाठान्तरम्।

च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः संशयात्मकसंसर्गज्ञानात्तादृशानुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्; तथा सति विशिष्टविशेषणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बाधग्रहदशायां विशिष्टवह्न्यादिविशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम्। यथा 'महानसीयवह्निमान् पर्वतः' इति वाक्याद् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानः शाब्दबोधोऽवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषितवह्न्यादिबोधं विनापि वह्न्यंशे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महानसीयत्वविशेष्यतापन्नवह्निकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति तथा तादृशसंशयादेवोक्तस्थले 'महानसीयवह्निमान् पर्वतः' इत्यनुमितिनिर्वाहान् महानसीयत्वविशिष्टवह्निनिर्णयं विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्न्यभावमानासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत्; शाब्दस्थलेऽप्येषोऽनुयोगस्तुल्यः स्यात्।

संशयेति। साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थात् संशयादनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात्।

संशयासत्त्वसमय इति। सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमित्सा तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च निर्वाहात्। सिद्धिसिषाधयिषे विनेति। सिद्धिरूपसंसृष्टत्वज्ञानं सिषाधयिषाविरहसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिषाधयिषोपादानम्। परामर्शानन्तरोत्पन्नसंशयादेव तत्रैतन्मतेऽनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकरोति—सतीति।

ननु भ्रमत्वांग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यादभावांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानो बाधसंशयोऽपि बाधनिश्चयकार्यकारी। एवं च बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते, बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। यदि बाधनिश्चया-

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वे-नातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविषय-कत्वस्याप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानासाधारण्येन तत्प्रतिबन्धकता प्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः। तत्सम्भवस्तु प्रमितसाध्या-भाववत्पक्षादेरेवेति शङ्कां निराकरोति—एतेनेत्यादिना। 'एतेन' अज्ञाय-मानेऽपि बाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन।

उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह—विपरीतमेवेति। तदभावनिश्चय-त्वघटकतदप्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेद-कतामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। भावसाध्यकस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्या-त्मकस्य ताद्रूप्येणैव निवेशात् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-ध्याभावप्रकारत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह— स्फुटतरं चेति। गोत्वाद्यप्रकारकमिति। एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-नीयनिश्चयत्वापेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः। न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकार-कत्वं निवेश्यं तथा च सत्ययं गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति संशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्या-वृत्तिरिति वाच्यम्; तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो भानोपगमात्, तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने बाधकाभावात्। गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति। आदिपदा-द्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्र-हः। भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तृ-मतावलम्बेन। ननु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां त-दभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्व-तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वा-भावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव ग्रहौ निवेशनी-यौ तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-रकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशया-नभ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति शङ्कायां प्रतिबंदीमाह—उक्तप्रायं चेति। 'उक्तप्रायम्' उक्तकल्पम्। पूर्वमा-

काङ्क्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्व आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टानिश्चयानां तेषामिति प्रायः पदम्। 'प्रतिबन्धकानाम्' प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकाङ्क्षाज्ञानपरामर्शादीनाम्। तथात्वापत्तिरिति। यथायोगं प्रतिबन्धकत्वस्य कारणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः। तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहबाधयोः कार्यग्रहप्रतिबन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकादिविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः। अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं विशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेषणपरम्परयाऽनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशात्। तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात्। तादृशाप्रामाण्यनिश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यग्रहाभावस्य विशेषणत्वोपगमात् तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् दूरस्थे धर्मिण्ययं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं करादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासतेति शङ्कां निरस्यति—न चेत्यादिना। विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेवेति। विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवेत्यर्थः। क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभवविरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषादर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाधस्यानुमितिविरोधित्वं ध्रुवमित्याह—परैरिति। 'प्रत्यक्षविशेष एव' तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव। विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव-

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, तथात्वोपगमात्-विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादानप्रयोजनमाह न चेति । दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुरस्कृत्यैव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेपि अयं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्तकं विशेषदर्शनं तत्र विशेषदर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादविरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शंखत्वादिदर्शनकाले दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसाद्यपीतत्वादिनिश्चये शंखत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं विना न निर्वहतीत्यत आहोपयुज्यते चेति । अप्रामाण्यग्राहकत्वेनेति । विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्वत्यवृत्ति तद्विपरीतावगाहित्वमानात्वेन हेतुना तत्राप्रामाण्यानुमितिसम्भवादिति भावः । यद्यपि यत्रोपक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तत्स्यानुव्यवसायादिना विनष्टत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समानविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधित्वाद्याप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम् ।

साध्याभावविशिष्टपक्षादेवाधत्वे 'अथ साध्याभाववति पक्षे' इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितामनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चेवमित्यादिना । अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा । ग्रहे चेति । पक्षे हेतोरित्यनुषज्यते । व्यभिचारधीरेवेति । उभयथाप्यनुमित्यनुत्पादे बाधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति । तथाच पक्षे हेतुग्रहेपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारावगाहिता साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्यभिचारत्वात् साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वात्, एवं साध्याभावज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वानवगाहितया न तद्घटितव्यभिचारावगाहिता खण्डशो दोषघ...पदार्थावगाहिनो ज्ञानस्य च विरोधितेति बाधादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः । यत्र पक्ष-

मर्शेपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वभानं तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याह। भेदेपीति। तयोरित्यादिः। इति ग्रहस्येति। इत्याकारकस्यैव तत्रत्यवा ग्रहस्येत्यर्थः। परस्परोपरागानवगाहिन इति। हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः। एतश्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भं विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभावे च खण्डशस्तद्घटकनानापदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः। ननु तत्र विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति। एकनिश्चयागोचरत्वादिति। तदुभयभाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः। ननु विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहितं तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशकलिततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्वे चेति। तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघटकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहकत्वादित्यर्थः। तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावग्रहे बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति भावः। यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञाननियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्यं निष्प्रत्यूहमित्याह उक्तश्चेति। न च-नहि, तद्ग्रहे-तादृशबाधग्रहे। व्यभिचारबुद्धिरावश्यकीति। धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्येव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघटकत्वादिति भावः॥

(दी०) यस्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यप्रतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति।

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वाचित्कप्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भवात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्पना । न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि, अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमिमतोऽपि वह्न्यर्थिनो वह्निमत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । निश्चयरूपत्वे—तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः—गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोधविषयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्राथमिकत्वं क्वाचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नत्वित्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेः ।

तस्य—पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । अफलत्वादिति । व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभाववद्धेतुमत्तावगाहिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽफलेति भावः । उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । क्वचिदिति । यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः । क्वचिदित्यनेन तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षायां प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यत आह संशयेति । मूलोक्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दडमतम्परिष्कृत्योपन्यस्यति यत्त्विति । बाध इति । असंकीर्ण इत्यादिः । किंचेत्यादि मूलेनोक्तं दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या—अनुमितेः पूर्वं काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन, कथं तद्विशिष्टानुमितिः-कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः प्रसक्तिः, तथाच कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवाद्बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणमितीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपि, अत एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि पूर्वं वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावाद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात्, प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति नियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं कथंचिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहः विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिकारणान्तरसमवधानं च सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथंचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाधग्रहसम्भवे व्यभिचारोऽपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्यतीति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावरूपबाधनादृशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्येति। अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति। पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशेषितवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः। तदभावः—काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावः। बाधोऽस्तु–विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपः प्रकृतहेतुदोषोऽस्तु। विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृतशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्यवत्त्वभानप्रयोजकतया बाधग्रहदशायां तस्य च तदनुत्पादकतया बाधप्रयुक्तत्वात्तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः। तेन रूपेण–काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचारः काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम्। न दोषायेति। पक्षातिरिक्तहेत्वधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभाववत्ताज्ञानेऽपि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यनुमित्युपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ काञ्चनमयत्वाद्यंशे विधेयतावच्छेदकताख्यविलक्षणविषयताविरहेण उक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ काञ्चनमयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणं वह्नित्वादिकं तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। एवं च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः। न चोभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशेऽवच्छेदकत्वमन्यत्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम्। तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्नित्वे-

तीति धियोऽपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्तेः। अधिकं त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावस्य प्रतिबन्धकताया-मतन्त्रत्वात्। न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानति-रिक्तवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम्। ईदृशप्रति-बन्धकतायाः क्वाप्यक्लृप्तत्वात्। तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्नि-घटाभवसामान्यं नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमि-तिविरोधिताया दुर्वारत्वाच्च।

मैवम्। प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधि-करणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-पगमेन काञ्चनमयवह्निर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्नि-र्नास्तीत्यादिबुद्धावपि काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छे-दकतापर्याप्तिभानानङ्गीकारात्। न च मिलित्वा अभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति व-ह्निर्नास्तीत्यादाविवेति वाच्यम्। एकस्यां प्रतियोगिविषयतायाम-वच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-त्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानोपगमादित्यलं पल्लवितेन।

अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलभान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतभानदू-षणमुद्धरति उपनीतसकलभाने चेति। प्रत्यक्षेऽपि तुल्यमिति। तथा च प्रत्यक्षमात्रस्यैवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भावः। तावता च वादिनो न निग्रह इत्याहानुद्देश्यांश इति। वा-दिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंशेत्यर्थः। अनुमितेरप्रामाण्यमिति। वादिसम्पादितानुमितेर्भ्रमत्वमित्यर्थः। न वादिविजयप्रयोजकमिति। न वादिकर्मप्रतिवादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः। यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्दे-श्यांशे अनुमितेर्भ्रमत्व एव तद्दोषसम्भवादिति भावः। एतत्समाधा-नमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम्।

मूलस्थाया अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विवरणेन बाधकान्तरदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति तन्नेत्यादिना। प्रत्यक्षेऽपि ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रया स्वविषयभासकं तदानुमितावपि

तस्य तथात्वं दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतभानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्द्युद्धारायाह उपनीतभानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञादावित्यादिना घटो नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः–स्वविषये मनसः संनिकर्षः, कल्प्यते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्बलाच्चोपनीतस्यानुमितौ भानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानबाधाद्यभावबलादनुमितावनुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमितावेति । न सामग्र्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवलं बाधाद्यभावसंहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वे कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटितवह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वविषयभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति सर्वसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्रीत्वं चकं दुर्वचं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुनेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोति न खल्विति । ननु काञ्चनमयवह्निमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितिबाधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिबाधविशेषाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजि-

द्वाधर्यात्

प्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात्त॰
टोरे प्रयोजनविरहेण तदन्तर्गत॰
ोषणज्ञानस्य मानसानुमित्योर्नै॰
ा अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टवि॰
क्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायाम॰
स्यैव अन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन
नहेतुत्वानपायात् । न च प्रत्यक्ष॰
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्ति॰
ण उभयोस्तथात्वस्याप्रत्यूहत्वा॰
ाधकमाहान्यथेति । अभिधे॰
ाद्यनुमितिपूर्वं वह्न्यादेरुपस्थिति॰
र्वतादौ मानसवह्न्याद्युपनीतभा॰
र्थिप्रवृत्तः क्षणिकावलम्बेनावश्य॰
ग्रतिस्तदः तस्यापि प्रत्यक्षे तच्चक्षु॰
प्रयरूपप्रत्यक्षं तथा अनुमिताव॰
ग्रयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्रस॰
ाचाज्ञानाजन्ये उपस्थितिबाधा॰
ाङ्कासम्भवेन न तदर्थिप्रवृत्ति

उपस्थितानां सर्वेषां धर्माणां
यद्यज्ज्ञानव्यक्तितो यत्र यत्र
णिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरननुगतरू॰
ग च फलाभावात्मकस्यापि ज्ञा॰
धर्मान्तरभासकत्वमुपेयते इत्य॰
क् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाधा
: । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्योप॰
ीतभानवारणसम्भवात् । पुरुष॰
ानेऽनुगतरूपेणोपनायकज्ञानहेतु॰

ानस्वीकारे वह्न्याद्यवृत्तिकाक्ष॰
ादिनापि पर्वतादौ वह्न्याद्यनु॰

मितेः शुद्धवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया समानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपबाधस्याप्यसङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादिबाधावतारादेव न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य पृथग्दोषत्वमिति ॥

(चि०) पक्षधर्म्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानास्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्नाद्यनुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम् ।

(दी०) पक्षधर्म्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहान्न तथासिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायू रूपवान्नवेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशाच्चेह श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात्, घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात्। सल्लिङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मताबलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणं शङ्कते नन्विति । विशेषतो–महानसीयवह्नित्वादिना. यथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्यतो–व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो बाधः–महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः। समानावच्छेदकत्वमेवेति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः । वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्निज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः। न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभानं नियतं सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः। अनुमितावेव चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते तत्राह रूपवानित्यनुमितेश्चेति । अरूपं–रूपभिन्नं, शङ्कितमारोपितं वेति वाकारोऽनास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेषणताकबुद्धा रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्तयोः संशयानुमित्योरानुभविकत्वादिति । तथा चानावृत्या तत्र रूपाविषयत्वस्य स्वीकरणीतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसंशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह–दोषवशादिति । श्वेतं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यताया: श्वैत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वैत्याविषयकत्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः । अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचिदशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहासम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्र च शुक्लाऽभावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह श्वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपाद्दोषनाशे च सति तादृशभ्रमसत्त्वेपि कथं तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशंक्य बाधकान्तरमाह–घटेति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगन्तृमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति ज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्तानुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाविशिष्टविषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियोगितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयत्वेन विरोधितामतेपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधितायां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययाविरोधितायां च विशिष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसरः । तथापि तन्मते वह्नित्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खावृ-

सित्वाच्छुक्लत्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति भ्रमेऽपि तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्तरीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरुषनिवेशेन महागौरवं दूषणं बोध्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्य यावत्यः प्रतिबन्धकताः तावत्य एव बाधबुद्धिप्रतिबन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधिताधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरोधितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादतीवगौरवात् वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशायां वायौ रूपान्यतत् किमपि समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवान्न वेति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिविशेषबाधानवतारदशायां सल्लिङ्गपरामर्शाद्वह्नित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिविषयकप्रमानुमितिप्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेऽपि विशेषबाधादेव न तत्र तज्ज्ञानप्रसङ्ग इत्यत आह सदिति । विशेषबाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा विशेषभासकेतरबाधाद्यसत्त्वे विशेषबाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधाद्यसत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशप्रमानुमितिरिति समाधानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि तदेव समानमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि इतरबाधादितो विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानमभ्युपगम्य बाधासङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः तादृशबाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्यक्तिविषयकानुमितावहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशप्रमानुमितिवि-

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमितावभावस्तु बाधप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) अत्र वदन्ति—व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च ताद्रूप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत्। इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारकाबाधितविशेषसिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र वदन्तीति । लाघवज्ञानादीत्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः । प्रकारीभवतीति । साध्यांश इत्यादि ।

अत्र अपसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसम्मतिमादर्शयितुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तद्वयमाह यथेत्यादिना । इत्यत्रेति । व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारोपदर्शितबहिःसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरीहारफलकानुमान इति शेषः । जीवनप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

षयांशे लाघवज्ञानबलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुषंगादिनान्वयः। ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु ताद्रूप्येण। न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्। अपरविशेषभाननिवृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात्। यदि च बाधितविशेषभासकलाघवज्ञानरूपदोषविरहादेवाऽबाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृशविशेषाभावसम्भवादबाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घटते भवतु तदा तदनुपयोग्येव बाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तज्ज्ञाननियामकतया अबाधितभानप्रतिबन्धकतया च उपयुक्तमित्यत आह अन्यथेति। बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति। यत्र ज्योतिःशास्त्रावधारितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाल्लिङ्गात् देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्ट्वा शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोऽप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्योग्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे तदुपपादकं बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकबहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानताऽनिर्वाहादित्यर्थः। तथा सति संशयकरणकार्थापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः। ननु तत्र सामान्यरूपेणैव जीवित्वसिद्धावेव विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसिद्धिरित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्तविरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याप्त्यसम्भवादनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तान्तरानुसरणं एवमिति। क्षितिकर्तुरेकत्वमपीति। ईश्वरानुमाने इति शेषः। प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिना अन्वयः। तत्रैकत्वस्याप्रकारत्वेनेश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षयित्वा लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोऽनुमतां युक्तिमाहान्यथेति। क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाभाव-

योगित्वं क्षितिकर्तृभिन्ने तदप्रसिद्धेः । क्षितिकर्त्तुरेव च लाघवज्ञानं विना तदसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च द्व्यणुकादिकर्त्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वं स चाङ्कुरादिकर्त्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्ध्यतीत्युपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् द्व्यणुककर्त्तर्यङ्कुरादिकर्त्रभेदरूपं तत्कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । कार्य्यत्वादिलिङ्गेनाङ्कुरादौ विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकमङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्त्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्यसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदुःखसमानाधिकरणद्वित्वशून्यत्वमेव तत् , तादृशं च द्वित्वं आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसिद्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति । ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव रूपेण लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण लघ्वर्थविपरीतसंशयं च लाघवधीरेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह अनुमितेश्चेति । ताद्रूप्येणेति । लाघवधीविषयतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाविधानुव्यवसायविरहात्— महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । न सिद्ध्येदिति । वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्वह्निविषयत्वादिमात्रसाधकतया विशेषतो महानसीयवह्न्यादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः । भवतु लाघवज्ञानादिवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमितिस्तावता किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति । महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद्वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्न्यादिबाधग्रहदशायामिव तदग्रहदशायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथग्दोष इत्यर्थः । शङ्कते सल्लिङ्गपरामर्शादिति । कथं भ्रमानुमितिरिति । दोषविरहादिति भावः । न जायेत वा कथं यथार्थेति । अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपतत्कारणसत्त्वादिति भावः ॥

(चि०) साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

नभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम्। एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम्।

अथावच्छेद्यं सिद्धसाधनम् अवच्छेदकं हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत्। तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात्।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्। तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव। अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात्। अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति। असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः। न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात्। नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानोदयात्। नाप्यनुमितिविरोधि, अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात्। तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका' इति। श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च। तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव। एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानाद्दोषादेव। तथा सामान्यतोदृष्टाचदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् क्षिप्यमाणमसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनमाध्यकपीनत्वा-

द्विवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिकमापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावेत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । असल्लिङ्गपरामर्शमात्रेऽपि बाधानवतारसहकृताद्वास्तवबाधेतार्थविषयकलाघवज्ञानरूपाद्दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिर्बाधग्रहरूपोत्तेजकाभावविशिष्टताद्दशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यते इत्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि ग्राह्याभाववद्विशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानरूपसल्लिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रान्न पर्वतादौ महानसीयवन्ह्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवन्ह्यनुमितौ तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेद-

२ : २०

कताख्यविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं वह्नित्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्यान्न परस्पर व्यभिचार इति।

तन्न। लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबध्यत्वे देवदत्ते जीवनमरणान्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसिद्ध्या बहिस्सत्त्वानुमानानुपपत्तेः। तादृशसिद्ध्यभावघटितलाघवज्ञानसहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिक्यं प्रामाणिकत्वान्न दोषायेति सङ्क्षेपः

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवन्ह्यभाववानित्यादीतरबाधग्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्बाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशायां इति बाधोऽसङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः।

अत्रोपाध्यायाः। लाघवाज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवन्ह्यनुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयवन्ह्यभावधीर्न विरोधिनी ह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकं संशयादेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भवः। न च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवन्ह्याद्यनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव तदवगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमान्न वा पर्वत इति संशयः स्यादिति लब्धार्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समानविषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लब्धार्थविषयकत्वं वा आवश्यकमिति उभयथैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवेदिति वाच्यम्। लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षणं संशयोपगमे क्षतिविरहात्।

अत्र नव्याः। लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि

यदुक्तसंशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्वमेवोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न च तस्य फलान्तरासत्त्वेऽपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यवसायाल्लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपन्हवमिति वाच्यम् । यतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायस्य वन्हिमनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकतेति तस्य तदवगाहितायाः एवासिद्धेः । एवं महानसीयवन्हौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सल्लिङ्गपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चोपाध्यायमते पर्वतीयवह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशायां पर्वते पर्वतीयवन्ह्यनुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानं अबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्वतचत्वरादिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवन्ह्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्वं पर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्येकैकविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम् । नव्यमते च वह्नित्वपर्य्याप्तविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतीयवह्नौ लाघवज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्याः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाहादिति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः । वह्नित्वादौ विधेयतावच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानदशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात् ।

अथ पर्वतादौ महानसीयवन्ह्यादिबाधग्रहदशायां तद्धर्मिकलाघवधीसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवन्ह्यादेरेवानुमितिर्नव्यमत इति तादृशबाधग्रहस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकताया उत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च पर्वतादौ महानसीयवह्नेर्बाधग्रहेऽपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेऽपि चत्वरादौ चत्वरीयवन्ह्यनुमित्युदयात्तत्तद्धर्मिकतद्बाधितवह्न्याद्यनुमितौ तत्तद्धर्मिकमहानसीयवह्निबाधग्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानस्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् ।

सत्यम्। एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं नव्यमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्न्याद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्याद्यनुमितेरपि तद्धर्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवान्नव्यमतमेव साधीयः। न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकप्रतिबन्धकतायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम् उपाध्यायमते च पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजकत्वं तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरेव वह्नित्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृशबाधादिबुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम्। बाधादिबुद्धीनां महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमय्य उत्तेजकत्वसम्भवात्। नव्यमतेऽपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवह्न्यन्यवह्न्यभाववानिति बाधादिबुद्धेरपि तद्दशायां पर्वतीयवह्न्यादिभाननिर्वाहार्थमुत्तेजकताया वाच्यतया गौरवाच्च। लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशेषस्योत्तेजकत्वानुपगमे लघ्वर्थबाधग्रहदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनुमितिरेव न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वादिति बाधग्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम्। बाधग्रहश्च विरोधिग्रहमात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनैकाभावः प्रातिस्विकरूपेणाभावकूटं वा निविशतामित्यन्यदेतत्। प्रतिबध्यतावच्छेदकं च न यथार्थवह्न्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्वह्निव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात्। नापि वह्न्यन्तरानुमितित्वं वह्निद्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्। एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात्। किन्तु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोऽपि महानसीयवह्नित्वादिभानसिद्धिरिति दिक्।

इतरबाधसहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकानुमितिजनकतया उक्तत्वात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमितिविरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति तथेति। सामा-

स्यतोऽग्रहात्–सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानात्, तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति । यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्यं प्रसिद्धं तदेकतररूपभिन्नापरसकलरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्यात्मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेऽपि गुणत्वादिना दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः। संध्याभोजनप्रसिद्धिदशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अज्ञातसुरभिगन्धस्य सुरभिविजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलादात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशीसामग्री अगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता सम्भवति येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषबाधग्रहाभावविशिष्टतत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । तथा सतीतरबाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः। यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपस्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकल्पनौचित्यात्, तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेषधर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरीतश्च तदत्यन्ताभावस्तद्वदन्यत्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वावच्छेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं साक्षात्तद्विशेषणकोटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयभिन्नवह्न्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

थान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ भानं विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेर्वृत्त्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावादौ विशेषणत्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्यताभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचारादिसिद्धिः। एवं च नायं रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रिता इत्यादिसामान्याभावावगाहिबाधग्रहदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजित्वमनोऽन्यद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमितिः। दिवा न भुंक्ते न संध्यांशे भुक्त न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिविशेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यते इति। यद्यप्येकविशेषबाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषान्तरप्रकारकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थं तादृशसामग्र्यन्तरकल्पनम्। न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात्। न च विशेषणविशेष्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्याप्त्यादिग्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादिग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम्। यत्र धूमत्वादिकमनुपस्थितं शब्दादिना वह्निव्याप्यमहानसीयान्यवह्न्यभावोभयत्वादिना महानसीयवह्न्यादिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीयवह्न्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवह्न्यभावादिग्रहसहकृतवह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति। यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति स्थलद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभविकत्वात्। तथाविधसामग्र्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे वह्निमहानसीयान्यवन्ह्य-

भावव्याप्योभयाधिलिङ्गकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवाच्चेति मतमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावानुमानाद्वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्यवधेयम् ।

व्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेपि साध्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह । किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृत्तिः सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेऽपि तयोर्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, स्वध्वंसस्वप्रागभावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वादत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह स्वप्रागभावेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितायाः सर्वमतासिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्त्यादिकाले घटादौ गन्धादेरत्यन्ताभावासत्त्वे तद्गन्धत्वादिना साध्यतायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेऽपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमति तदत्यन्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव—ध्वंसप्रागभावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेव, अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्येव स्वतः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विरोधित्वासम्भवेन उक्तस्थले बाधानवकाशात् उपष्टंभसङ्गतिर्न हि साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीविरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वम् सा-

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेद्ये सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेष्यघटादौ साध्यसाधने सिद्धस्याबाधितस्यैव साधनं प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिहेतोरसिद्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु विशेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहतेत्यत आह विशिष्टं चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्यामिति शेषः । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तितयैव एकसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभाववद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति तद्विरोधो भज्येत । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एकाधिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्राववर्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षतावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बाधितविषयैवेति तादृशानुमितिविरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्तद्विशिष्टवृत्तित्वेनासिद्धिविरहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदकैक्यं बाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्न व्यधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि । वह्निमत्त्वानवच्छेदकशिखरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना वन्ह्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येव, अनुमितौ

त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितम् घटो-व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषणमयः पर्व्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्ति-निमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं नराशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन हेतुग्राहकबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवायाधारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् । न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा, सङ्करेऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्धर्मा-नन्त्याच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादि-वदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्नि-मत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानाविषयस्यासत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासंकीर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोष-ताप्रसङ्गादिति शङ्कतेऽथेत्यादि । घटत्वादेरिति पञ्चमी । पृथि-वीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वादिसा-मानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपभागासिद्धिग्रहेऽपि तत्सा-मानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताग्रहसम्भवादिति भावः । भागा-सिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यस्या-नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृ-शावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदे-शकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यीयावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनु-मितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदव-च्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमा-त्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात् । अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्राद्भानेऽपि अन्यस्य भा-न अधिकापेक्षायां बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरि-ति । शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञान-स्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषतां व्यवस्थापयति अव-च्छिन्नावृत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नत्व-भ्रमविषयधूमादिमतस्तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्तिबाधभ्रमैव वि-घटयतीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष-

यरूपदोषमासाद्य सूचयितुम्। तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे- त्याशंक्य तत्संकरस्याकिंचित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंक- रादिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक- त्वादित्यर्थः । वस्तवसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदकेति । सुखा- द्यनवच्छेदकं यन्नारकीयशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्वा पक्षताव- च्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या- प्यस्य दुःखादिहेतोर्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः। तथाच तादृशहेतोरसिद्धि- विरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या- द्यसंकीर्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति- कत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूला- वच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।

ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य- मेव भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा- मानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य :पक्षतावच्छे- दकसामानाधिकरण्यं विना अनुपपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे- दकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म- तोपपत्तेस्तद्बलविरहात् बाधाभावबलाद् तद्भाने अन्यदपि अबाधितं साध्यादौ किन्न भासते। अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति तदवगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव- च्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चे- त् । भवतु तादृशपरामर्शाद् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि- तिः, न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक- धर्मव्यापकत्वे बाधासंभवाद् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद- वच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका- वच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानाद् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता- दृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद- वच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पन्ने- रक्षतत्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यानवच्छेदकदेश- कालावच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर- सिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवावलंबनेन परिहरति यत्र

चेति । शब्दादिवदित्यत्र दृष्टान्ताभिधानमनुभवदार्ढ्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमात एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया प्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयप्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशनमनर्थकं स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसीभव-
त्पदांबुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरविनिर्मिता कठिनदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवी मुदं वितनुतां सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादूयुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्म्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्घातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । नन्वसाधकतासाधकत्वं न सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभाव दित्याह अथेति । परेति । परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः । अन्यथा यदपेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्यापत्तेः । विरुद्धत्व ग्रुद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात् मेऽनुमितिरित्यर्थो न तूद्भावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थं इति भावः । एवमग्रेऽपि । द्वितीयं त्विति । असाधकत्वसाधनं तावन्न यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनोच्यत इत्यर्थः । ननु द्वयमुद्देश्यमत्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वे बीजमाह प्रतिबन्धकत्ववदिति । दूषणस्योद्भाव्यतया दूषणत्वस्योभयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमिति भावः । वस्तुगत्या साधकेऽसाधकत्वानुमतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धकोपन्यास आवश्यकस्तेनासाधकत्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्वनावश्यकी तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धेः, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षायां तु काचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः । पक्षधर्मताया इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षधर्मतापि धूमवत्त्वादित्यत्रेवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोऽयमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येदं द्रष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षितादधिकमनाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्यासङ्गतेरिति । अन्यथेति ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथकत्वनिर्वाहात्कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि त्विदमसाधकत्वमेव तथा च तद्व्याप्तिप्रतिसन्धानं कथकत्वेऽतन्त्रमेव । न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्त्वं तथा च यत्र विरुद्धत्वादिस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिर्भातैवेति वाच्यम् । अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्रयोजकज्ञानविषयतावच्छेदकवत्त्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिस्त्वप्रतिसंहितैवेति । नैवम् विरुद्धस्यैवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्वं तत्र तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकवत्त्वमिति सहचारधीध्रौव्येण व्याप्तिग्रहाव श्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्, अत एवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये पक्षत्वाभावानुमितिः

सम्भवतीत्यनुमित्साधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्म्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न । सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केव-

लान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वनत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न । सद्धेतोःसत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायामकरणभावेनासाधकतापत्तेः।नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् ।

(भा०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चाङ्गीकारनियमो नात्रेव तत्रापीति भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकेनैवेतरभेदानुमानेन पक्षधर्मत्वं न प्रदर्श्यतोभयासिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमानियमोऽनभ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् । तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातोऽस्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत आह यस्त्विति । यस्तुव्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः । बाधस्य–दोषमात्रस्य,दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग एवेत्यनन्तरं समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नोत्तरं घटतेऽनर्हताया अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्धमित्यपि बोद्धव्यम् । अन्यथा वह्निमानयं वह्निविरहादित्यादौ हेतुत्वभ्रमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त एवेति स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सद्धेताविति । साध्याप्रसि-

द्धाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्व साध्यगर्भं तत्र न सम्भवती- ति तदसङ्ग्राह्यत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वा- दिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्य- यादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते समर्थनयित्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुप- हितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अंशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः । एवमंशेऽपि ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम- साधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः, अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृती- यलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विपर्ययतया वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यब- लत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्य- बलतया ज्ञायमानेन बाधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञान- मेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवाद- सिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति- बन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च त- दतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्म्म- मात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्य- तराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्र- तिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावाप- त्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिब- न्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमे- तत्साध्यवत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्र- तिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य-

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्त्वेनैतत्पक्षकत्वानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन-एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धः वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च। न चान्य एव वह्निस्तत्र भासत, मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो वोभयमपि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्ववति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते इति वह्न्यनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवच्च । किञ्चैकवि-

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्, विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्गज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं, तथाप्युक्तमसाधकत्वसत्त्वेनेति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता । अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः, नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूमसत्त्वात्, एवं बाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलतेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषकं वाद्विषतयोभयविरुद्धबलाविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्धमित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाद्यन्यायामपि गवि तदारोपेण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्गं—लिङ्गतावच्छेदकम् । वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्यार्द्रे वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीविरहादिति ध्येयम् । नियमत इति श्लिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिकं द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकाधिक्यमपि संदिग्धमुदाहृतभावादि वार्यत इति भावः । मध्यमहेतावपि नियमेनेति पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशेति

वक्ष्येदमसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदेवमित्यभ्युपगमवादः वस्तुतो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येवमर्थः । तदसिद्धिबीजं तु अनुमानं सामग्र्यभावेन फलाभावाद्बाधितं तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया कार्यतावच्छेदकं विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुतेति मन्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्वं सुरभिचन्दनमित्यादौ क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्यो गौरवानुभवविरोधाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्काररूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसंनिकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्, अत एव शक्तेः शब्दसन्निकर्षत्वस्याभावात् शब्दो न शाब्दबुद्धिविषय विशेष्याभाने संसर्गाभाने च विशिष्टबुद्ध्यसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव पक्षसंसर्गावन्तर्भाव्यैवानुमितिशाब्दौ प्रति लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्तिकि विरहेपि पक्षसंसर्गगोचरे ताभ्यां ते जन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(चि०) उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि—विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्ध्यति । बाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेषस्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूपपरत्वानुमानवत् ।

अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या-

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्यां अनुमानखण्डो भागान्तः समाप्तः ।

(ग्रा०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञानेति । साध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्तानि चाव्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वाबाधितत्वान्तानि तदभावः कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स च न तादृशोऽन्यदा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एवं च सव्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषस्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरुद्धत्वादित्यादिव्यभिचरितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेपि स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छेदकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशो विरुद्धत्वादिति व्यर्थविशेषणं कदाचिद्जनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छेदकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिसंधिना साध्यंनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यबलत्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूपतया स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेदं घटत इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि यद्यनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात्। एवं च सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षाद्यनवतारेऽपि नोक्तावच्छेदकाभावः कोऽपीति न केवलान्वयित्वामिति न व्यर्थविशेषणता। न च सर्वो वह्निव्याप्यवान्वह्निमान् तत्त्वादित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यत्रापीति सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम्। सर्वत्र सर्वस्यैवमवताराभावात् न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञानमात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदकाभावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात्। नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तवतादृशः सः। न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्त्यादौ लिङ्गतरे कुतो वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम्। प्रतीतिबलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि साध्ये प्रवेशयंति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सद्धेतावतिप्रसङ्गः। प्रमात्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं तु दोषशंकैव न भवतीति संक्षेपः॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्ध्या तज्जनकतावच्छेदकावभावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति। तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वभ्रमदशायामित्यर्थः। उक्तारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति। तद्वत्त्वं चात्र तद्वर्त्तमानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोतीर्णेऽतिप्रसङ्गः, न हि पूर्वंत्रेवात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति। अत एव तद्वर्त्तमानत्वस्य तदवच्छिन्नत्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशेषणतेति भावः।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्तिग्रहसामग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य हेतुत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशे-

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयासिद्ध-व्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्रतिबन्धादित्यत आहानुमितीति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु साध्याप्रसिद्धावव्यापकमिदमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वचनादेव तदसंग्राह्यत्वलाभात् । अन्त्येऽपि न पदार्थरूपस्य साध्यस्याप्रसिद्धिः, अवगडदशादिवन्निरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूप साध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्याप्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स चात्राप्रसिद्धावपि साध्यस्य तद्भ्रमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वाभावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थकं हेत्वाभासानानामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां त्वपार्थकत्वं हेत्वर्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेऽप्युपजीव्यतया पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेऽपि कथायामुद्भावनम्, अन्यथाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकानिग्रहस्थानानामभावे तदुद्भवनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तरूपसमुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानात्तत्समुच्चयः । अनुक्तप्रकारसमुच्चयार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्म्येवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि व्याप्त्यसिद्ध्यादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारवालाभाय चकारकरणात्तदपि तथोद्भावनाय, तेन व्याप्त्यसिद्धिवद्दृष्टान्तसाध्यवैकल्यं तेनैव रूपेणोद्भाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्रसिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थकान्तर्गतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्भाव्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्ये-त्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययजनकत्वं लिङ्गत्वभ्रमदशायां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

---

(१) ( ) एतदङ्कितः पाठो तातपादसंगृहीतातिप्राचीनालोकपुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तदजनकत्वं वस्तुमात्र एवेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ व्यर्थविशेषणत्वमित्याद्ये। भ्रमरूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्यप्रत्ययजनकत्वाभावो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः। प्रतिसाधनं साध्याभाववांश्च पक्षोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रतिसाधनवत्त्वस्य क्वचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धाभावादिति द्वितीये च दूषणमलग्नकं द्रष्टव्यम्। अन्यत्र चैतद्धर्मात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो ग्रहेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य यथा सत्प्रतिपक्षेऽस्तित्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम्। बाधे च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्त्येव हेताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क्व समाधानवार्त्ता। यत्र व्यर्थविशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यमिति। तत्र, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वौचित्यै तस्यैवासाधकत्वापात्तिरिति दिक्॥)

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः॥

---

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणिना तट्टीकाकारैश्चाव्याख्यातत्वान्मुद्रितोऽप्यालोकोऽत्र मूलपाठसंगमनार्थं प्रदत्त इति॥